

Research Institute of
Hawzah and University

Methodology of Social Sciences and Humanities

Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>

Original Article

Research Design and Research Strategy in Methodology of Humanities Research

Abdol Hossein Khosrow Panah¹ , Hesamal'din Momeni Shahraki²

1. Professor at the Islamic Research Institute for Culture and Thought, Tehran, Iran (corresponding author).

khosropanahdezfuli@gmail.com

2. Assistant Professor at the Institute of Islamic Culture and Education, Tehran, Iran.

hesamaldin.momeni@gmail.com

Received: 2024/12/08; Accepted: 2025/01/15

Extended Abstract

Methodology is one of the important topics in the philosophy of science that helps researchers by showing a systematic process to reach the answer to their research question. It guides them on "how to reach the answer to the problem" and prevents them from wasting effort and deviation from the research path. The methodology also studies and examines other sciences from a methodological perspective and plays a significant role in understanding other sciences systematically, diagnosing their current situation, and guiding their future direction.

This field of knowledge has several components and steps, and understanding them accurately helps to better comprehend this area. We believe that methodology is a process-oriented and structured knowledge consisting of two realms: "Research Fundamentals" and "Research design". The realm of research fundamentals itself has two stages: philosophical foundations and theoretical framework (paradigm), while the realm of research design includes intertwined stages of research strategy, method, approach, attitude, and technique.

This article, using a second-degree and philosophical view of the methodology process and employing a combined strategy and documentary, logical analysis, hermeneutical, and deductive methods, sought to answer the question of what research design and research strategy are.

On this basis, it examines the concepts of research design and research strategy. Researchers in the field of methodology have provided various definitions for research design and research strategy. However, this research does not accept competing views and has arrived at a new definition and an innovative depiction of the geometry of research design. It also provides a new definition of research strategy and considers types of research strategies to include descriptive, explanatory, analytical, argumentative, interpretive, critical, and combined strategies, offering new definitions for them.

When researchers face a research problem, to manage the research and make it operational, they should design a map and specify the research process. Research design is the process of planning and drawing a systematic map and pattern that consists of various components and steps. These components include strategy, method, approach, attitude, and

Research Institute of
Hawzah and University

Methodology of Social Sciences and Humanities

Journal homepage: <https://method.rihu.ac.ir/>

Original Article

technique, which are formed based on the researcher's philosophical foundations and chosen paradigm. The main purpose of research design is to specify the researcher's path from problem formulation to reaching the solution.

Research strategy is the first step in research design, and choosing an appropriate research strategy is the foundation of any research design. This is because the research strategy has a significant effect on all subsequent decisions that must be made during research planning and design. The research strategy is the logic and spirit governing the research and guiding it. Research strategy, as the most important part of research design, determines how the researcher examines a phenomenon or idea. The research strategy tells the researcher how they want to examine and analyze a phenomenon or idea when encountering it, in order to solve the research problem through this examination.

Research strategies can be divided into two parts: simple and combined. Simple research strategies include descriptive strategy, explanatory strategy, analytical strategy, argumentative strategy, interpretive strategy, and critical strategy. Combined strategies are the result of combining two or more simple strategies.

There are different types of research strategies, each with its specific application and characteristics:

1. Descriptive strategy: This strategy specifies how to obtain the answer to questions about the characteristics, limits, effects, and signs of a phenomenon and its relation to other phenomena. If the phenomenon under study is a text, the researcher seeks to introduce the explicit denotative and connotative meanings of the text.
2. Explanatory strategy: This strategy is the way of searching and exploring to find the cause of a phenomenon or idea in light of general laws. The explanatory strategy seeks to answer the why of phenomena or ideas.
3. Analytical strategy: In this strategy, the researcher breaks down and decomposes the phenomenon or idea into atomic parts and analyzes its structure, content, foundations, and implications. This process causes various states, branches, and possibilities to be raised so that the researcher can get closer to the answer to the problem after examining each of them and finally obtaining the answer.
4. Argumentative strategy: This strategy helps the researcher to seek to prove and justify their claim by asking questions such as "why is the phenomenon or idea like this?" or "why has this phenomenon occurred?"
5. Interpretive strategy: In this strategy, the researcher is faced with a set of meaningful elements and tries to uncover the meaningful connections between them and interpret the phenomenon. Using the interpretive strategy, the researcher seeks to convey the intention of the text and approaches the meaning that the text indicates.
6. Critical strategy: When the researcher encounters an existing description, explanation, interpretation, analysis, or argument about a phenomenon or idea and sees it as flawed and disorganized, they use this strategy to diagnose, critique, and refute that claim.
7. Combined strategy: This strategy is the result of combining two or more simple strategies. When the researcher needs more than one strategy to examine and analyze different layers or aspects of the phenomenon under study, they use a combined strategy.

The findings of this research showed that a correct understanding of the concepts of research design and research strategies plays an important role in correctly guiding the research process and achieving valid and reliable results. Choosing an appropriate research strategy considering the nature of the research problem, research objectives, and the field of study can have a significant impact on the quality and validity of research results. Also, this study emphasizes the importance of flexibility in selecting and using research strategies. Finally, this research emphasized the necessity of paying attention to philosophical and paradigmatic foundations in selecting and designing research strategies. This study can serve as a guide for researchers in various scientific fields and assist them in selecting and designing appropriate strategies for their research. Moreover, this research can pave the way for further studies in the field of research methodology and the examination of practical applications of different strategies in various specialized fields.

Keywords: Methodology, Research strategy, Research design, Method

Cite this article: Abdol Hossein Khosrow Panah & Hesamal'din Momeni Shahraki. (2024), "Research Design and Research Strategy in Methodology of Humanities Research", *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 30(120): 41-55.

راهبری و راهبرد پژوهش در روش‌شناسی علوم انسانی

عبدالحسین خسروپناه^۱ ، حسام‌الدین مؤمنی شهرکی^۲

۱. استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

khosropanahdezfuli@gmail.com

۲. استادیار پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، تهران، ایران.

hesamaldin.momeni@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶

چکیده گسترده

روش‌شناسی از جمله مباحث مهم در فلسفه علم است که با نشان دادن فرایندی نظام‌مند به پژوهشگر، او را در اینکه «چگونه به پاسخ مسئله برسد» یاری می‌رساند و از کوشش بیهوده و انحراف از مسیر تحقیق برحذر می‌دارد. نیز روش‌شناسی به مطالعه و کنکاش دانش‌های دیگر از حیث روش‌شناختی می‌پردازد و در فهم نظام‌مند علوم دیگر و آسیب‌شناسی وضعیت فعلی و جهت‌دهی آینده‌شان نقش قابل‌توجهی دارد. این دانش دارای اجزاء و گام‌های متعددی است که شناخت دقیق آنها به درک بهتر این حوزه کمک می‌کند. به باور ما روش‌شناسی دانشی فرایندی و ساختارمند است که از دو ساحت «بنیادین پژوهش» و «راهبری پژوهش» تشکیل شده است. ساحت بنیادین پژوهش خود دارای دو مرحله مبانی فلسفی و چهارچوب نظری (پارادایم) است و ساحت راهبری پژوهش نیز دارای مراحل درهم‌تنیده راهبرد پژوهش (استراتژی پژوهش)، روش، رویکرد و رهیافت و فن (تکنیک) است.

مقاله حاضر با بهره‌گیری از نگاهی درجه دوم و فلسفی به فرایند روش‌شناسی و استفاده از راهبرد ترکیبی و روش‌های اسنادی، تحلیل منطقی، هرمنوتیکی و قیاسی، در پی پاسخ به این مسئله است که طراحی پژوهش و استراتژی پژوهش چیستند؟ و براساس این به بررسی مفاهیم طراحی پژوهش و استراتژی پژوهش پرداخته است.

پژوهشگران حوزه روش‌شناسی تعاریف مختلفی برای طراحی پژوهش و استراتژی پژوهش ارائه داده‌اند؛ اما این پژوهش دیدگاه‌های رقیب را قبول ندارد و به تعریف تازه و ترسیم ابداعی از هندسه راهبری پژوهش (طراحی پژوهش) دست یافته است. همچنین، تعریف جدیدی از راهبرد پژوهش (استراتژی پژوهش) ارائه می‌دهد و نیز انواع راهبرد پژوهش را شامل راهبردهای توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی، انتقادی و ترکیبی می‌داند و تعاریف جدیدی برای آنها ارائه داده است.

وقتی پژوهشگر با مسئله تحقیق مواجه می‌شود، برای مدیریت کردن پژوهش و عملیاتی نمودن آن، باید به طراحی یک نقشه دست بزند و فرایند انجام تحقیق را مشخص کند. طراحی پژوهش یا راهبری پژوهش، فرایند طرح‌ریزی و ترسیم یک نقشه و الگوی نظام‌مند است که از اجزاء و گام‌های مختلفی تشکیل شده است. این اجزاء شامل راهبرد، روش، رویکرد، رهیافت و فن (تکنیک) می‌شود که براساس مبانی فلسفی و پارادایم انتخابی پژوهشگر شکل می‌گیرند. هدف اصلی طراحی پژوهش، مشخص کردن مسیر حرکت پژوهشگر از طرح مسئله تا رسیدن به راه حل است. راهبرد پژوهش نخستین گام راهبری پژوهش است و انتخاب یک راهبرد پژوهشی مناسب، پایه و اساس هر راهبری پژوهشی است؛ زیرا راهبرد پژوهشی اثر زیادی بر همه تصمیم‌های بعدی‌ای دارد که باید طی برنامه‌ریزی و طراحی پژوهش گرفته شوند. درواقع، راهبرد پژوهش منطق و روح حاکم بر تحقیق و جهت‌دهنده پژوهش است. راهبرد پژوهش، به‌عنوان مهم‌ترین بخش راهبری پژوهش، نحوه بررسی پدیده یا اندیشه توسط

نوع مقاله: پژوهشی

پژوهشگر را تعیین می‌کند. راهبرد تحقیق به پژوهشگر می‌گوید به‌هنگام مواجهه و روبه‌رو شدن با یک پدیده یا اندیشه، آن را چگونه می‌خواهد بررسی و واکاوی کند تا به‌واسطه این بررسی بتواند مسئله تحقیق را حل کند.

می‌توان راهبردهای پژوهش را بر دو بخش بسیط و ترکیبی تقسیم نمود که راهبردهای پژوهش بسیط عبارتند از: راهبرد توصیفی، راهبرد تبیینی، راهبرد تحلیلی، راهبرد استدلالی، راهبرد تفهیمی و راهبرد انتقادی. همچنین، راهبردهای ترکیبی حاصل ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط با یکدیگر هستند. انواع مختلفی از راهبردهای پژوهش وجود دارد که هر کدام کاربرد و ویژگی‌های خاص خود را دارند:

۱. **راهبرد توصیفی:** این راهبرد نحوه دستیابی به پاسخ را در برابر پرسش از ویژگی‌ها، حدود، آثار، علائم یک پدیده و نسبت آن با پدیده‌های دیگر مشخص می‌کند. در صورتی که پدیده مورد پژوهش یک متن باشد، پژوهشگر به دنبال معرفی مدلول مطابقی و التزامی بین متن است.

۲. **راهبرد تبیینی:** این راهبرد نحوه جستجو و کنکاش برای یافتن علت یک پدیده یا اندیشه در پرتو قوانین کلی است. راهبرد تبیینی به دنبال پاسخ به چرایی پدیده‌ها یا اندیشه‌هاست.

۳. **راهبرد تحلیلی:** در این راهبرد، پژوهشگر به شکافت و تجزیه پدیده یا اندیشه به اجزای اتمی می‌پردازد و ساختار، محتوا، مبانی و لوازم آن را تحلیل می‌کند. این فرایند باعث می‌شود حالت‌ها، شقوق و احتمالات گوناگون مطرح شوند تا پژوهشگر پس از بررسی تک‌تک آنها به پاسخ مسئله نزدیک شود و در پایان پاسخ را به دست آورد.

۴. **راهبرد استدلالی:** این راهبرد به محقق کمک می‌کند تا با طرح پرسش‌هایی مانند «چرا پدیده یا اندیشه این چنین است؟» یا «چرا این پدیده تحقق پیدا کرده است؟» به دنبال اثبات و توجیه ادعای خود باشد.

۵. **راهبرد تفهیمی:** در این راهبرد، پژوهشگر با مجموعه‌ای از عناصر معنادار روبه‌رو است و سعی می‌کند تا از پیوندهای معنادار میان آنها پرده بردارد و به تفسیر پدیده بپردازد. پژوهشگر با بهره از راهبرد تفسیری در پی انتقال مراد متن است و به مدلولی نزدیک می‌شود که متن از آن حکایت می‌کند.

۶. **راهبرد انتقادی:** زمانی که پژوهشگر با توصیف، تبیین، تفسیر، تحلیل یا استدلال موجود در خصوص یک پدیده یا اندیشه روبه‌رو می‌شود و آن را دارای نقص و نابسامانی می‌بیند، از این راهبرد استفاده می‌کند تا به آسیب‌شناسی، نقد و ابطال آن مدعا بپردازد.

۷. **راهبرد ترکیبی:** این راهبرد حاصل ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط با یکدیگر است. زمانی که محقق برای بررسی و واکاوی لایه‌ها یا وجوه مختلف پدیده مورد پژوهش به بیش از یک راهبرد نیاز داشته باشد، از راهبرد ترکیبی استفاده می‌کند.

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که درک صحیح از مفاهیم طراحی پژوهش و استراتژی‌های پژوهش، نقش مهمی در هدایت صحیح فرایند تحقیق و دستیابی به نتایج معتبر و قابل‌اتکا دارد. انتخاب راهبرد مناسب پژوهش با توجه به ماهیت مسئله تحقیق، اهداف پژوهش و زمینه مطالعاتی، می‌تواند تأثیر قابل‌توجهی بر کیفیت و اعتبار نتایج پژوهش داشته باشد. همچنین، این مطالعه بر اهمیت انعطاف‌پذیری در انتخاب و استفاده از راهبردهای پژوهش تأکید می‌کند. در نهایت، این پژوهش بر ضرورت توجه به مبانی فلسفی و پارادایمی در انتخاب و طراحی راهبردهای پژوهش تأکید می‌کند. این مطالعه می‌تواند به‌عنوان راهنمایی برای پژوهشگران در حوزه‌های مختلف علمی عمل کند و به آنها در انتخاب و طراحی راهبردهای مناسب برای پژوهش‌های خود یاری رساند. همچنین، این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز مطالعات بیشتر در حوزه روش‌شناسی پژوهش و بررسی کاربردهای عملی راهبردهای مختلف در زمینه‌های تخصصی گوناگون باشد.

واژگان کلیدی: روش‌شناسی، راهبری پژوهش، راهبرد پژوهش، طراحی پژوهش، استراتژی پژوهش، روش.

۱. مقدمه

روش‌شناسی دانش و معرفتی درجه دوم، ساختارمند و فرایندی است که به مطالعه و کنکاش دانش‌های دیگر از حیث روش‌شناختی می‌پردازد و در فهم نظام‌مند دانش و آسیب‌شناسی وضعیت فعلی و جهت‌دهی آینده آنها نقشی بسزا دارد. روش‌شناسی دارای اجزاء و گام‌های گوناگونی است که شناخت آن اجزاء و مراحل و جایگاه آنها در فرایند روش‌شناسی، ما را در فهم دقیق‌تر نسبت به این دانش یاری می‌رساند که دو مبحث طراحی پژوهش (راهبری پژوهش) و استراتژی‌های پژوهش (راهبردهای پژوهش) از جمله مهم‌ترین مراحل و اجزای آن به‌شمار می‌آیند و برخی اندیشمندان تعاریف و تقسیماتی برای آنها ارائه کرده‌اند.

به نظر می‌رسد که تعاریف موجود از طراحی و استراتژی پژوهش و جایگاه آنها در هندسه روش‌شناسی دقیق نیستند. بنابراین، در این مقاله به دنبال شناخت و تعریف مختار از راهبری پژوهش و راهبرد پژوهش هستیم. اهمیت پرداختن به مسائل راهبری پژوهش و راهبردهای پژوهش در این است که بدون شناخت این دو مطلب مهم، نمی‌توان فهم جامع و دقیقی از روش‌شناسی و فرایند آن به دست آورد. براساس این مسائل تحقیق حاضر عبارتند از:

۱. راهبری پژوهش (طراحی پژوهش) چیست؟

۲. راهبرد پژوهش (استراتژی پژوهش) چیست؟

۳. راهبردهای پژوهش دارای چه انواعی است؟

برخی از پژوهش‌هایی که در این حوزه انجام شده‌اند عبارتند از: نورمن بلیکی^۱ (۲۰۰۷ و ۲۰۰۹) معتقد است که برای تولید معرفت جدید درباره پدیده‌های اجتماعی نیاز است که محقق یک منطق پژوهش یا استراتژی پژوهش را برای پاسخ به پرسش‌های پژوهش اتخاذ نماید. او چهار استراتژی پژوهش استقرایی، قیاسی، پس‌کاوی و استفهامی را برای تولید معرفت علمی اجتماعی معرفی می‌کند. استراتژی استقرایی شامل جمع‌آوری داده‌ها و تعمیم‌دهی آنها می‌شود. استراتژی قیاسی ابتدا یک نظریه مناسب را می‌یابد که فرضیه‌ای ارائه می‌دهد که این فرضیه باید آزمایش شود. استراتژی پس‌کاوی به دنبال مکانیسم‌های زیربنایی علی است. استراتژی استفهامی ابتدا تلاش می‌کند تا معانی و تفاسیر کنشگران اجتماعی را کشف نماید و سپس آنها را برای ایجاد توصیفات و ادراکات علمی اجتماعی استفاده می‌کند.

کرسول^۲ (۲۰۰۹) براساس سه رویکرد کمی، کیفی و ترکیبی استراتژی‌های پژوهش را بر سه بخش استراتژی‌های رویکرد کمی، استراتژی‌های رویکرد کیفی و استراتژی‌های رویکرد ترکیبی تقسیم نموده است. استراتژی‌های رویکرد کمی شامل استراتژی‌های آزمایشی و غیرآزمایشی مانند پیمایش می‌شود. استراتژی‌های کیفی عبارتند از: قوم‌نگاری، نظریه داده‌بنیاد، مطالعه موردی، پدیدارشناختی و روایتی. استراتژی‌های ترکیبی شامل سه استراتژی کلی رویه‌های متوالی، رویه‌های هم‌زمان و رویه‌های تبدیلی می‌شود و دارای گونه‌های استراتژی تبیینی متوالی، استراتژی اکتشافی متوالی، استراتژی تبدیلی متوالی، استراتژی زاویه‌بندی هم‌زمان، استراتژی آشیانه‌ای هم‌زمان و استراتژی تبدیلی هم‌زمان است.

دنزن و لینکولن^۳ (۲۰۰۵) بر این دیدگاه هستند که طراحی و اجرای یک تحقیق کیفی به اخذ تصمیمات اولیه، اجرای تحقیق و اتخاذ تصمیمات نهایی نیازمند است که در مرحله تصمیمات اولیه باید به سؤالات «چه چیز قرار است مطالعه شود؟»، «آن چیز در چه شرایطی بررسی می‌شود؟»، «برای چه مدت بررسی می‌شود؟» و «چه کسانی در این کار همراهی می‌کنند؟» پاسخ داده می‌شود. در این مرحله مباحث سؤال اصلی تحقیق انتخاب میدان و سوژه‌ها، نحوه دسترسی به میدان، برنامه زمانی، انتخاب استراتژی و... مشخص می‌شوند. برای انتخاب استراتژی از دو روش می‌توان استفاده نمود:

الف) با توجه به طبیعت مسئله موردبررسی، استراتژی مناسبی برای پژوهش تعیین می‌شود.

ب) در روش دوم به‌جای اینکه بررسی از سؤال پژوهش و طبیعت آن شروع شود، پاسخ‌های احتمالی به سؤال تحقیق به‌صورت ذهنی در

1. Norman Blaikie

2. Jon W. Craswell

3 N. K. Denzin & Y. S. Lincoln

نظر گرفته می‌شوند و استراتژی‌هایی انتخاب می‌شوند که بیشترین نزدیکی را با آن پاسخ‌ها دارند. براساس این نظر، معمول‌ترین استراتژی‌های مورد استفاده در پژوهش‌های کیفی عبارتند از: مردم‌نگاری، زندگی‌نامه‌ها، تاریخ شفاهی، روش‌شناسی مردمی، مطالعه موردی، مشاهده مشارکتی، تحقیق میدانی، مطالعه در شرایط طبیعی، مطالعات پدیدارشناختی، بوم‌شناسی توصیفی، مطالعات توصیفی، کنش متقابل نمادین، مردم‌نگاری خرد، تحقیق تفسیری، تحقیق عملیاتی، روایت‌پژوهی، تاریخ‌نگاری، و نقد ادبی.

اگرایی و فیاضی (۱۳۸۹) بر این رأی هستند که مدیریت تحقیق شامل فرایند برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی تحقیق است که در دو سطح استراتژیک و عملیاتی قابل انجام است. در سطح استراتژیک، برنامه‌ریزی استراتژیک تحقیق به تدوین استراتژی‌های پژوهش منجر می‌شود که باید بر مبنای یک معیار صحیح، دسته‌بندی و گونه‌شناسی شوند. استراتژی‌های پژوهش کیفی در حوزه مدیریت براساس دو بعد فلسفه علم (پوزیتیویسم و ساختارگرایی اجتماعی) و فلسفه انسان (اراده‌گرایی و جبرگرایی) دسته‌بندی می‌شوند و عبارتند از: استراتژی پژوهش پیمایشی، استراتژی پژوهش موردی، استراتژی پژوهش عملی و استراتژی پژوهش پایه‌ور.

نوآوری مقاله حاضر این است که با استفاده از نگاهی درجه دوم و فلسفی به فرایند روش‌شناسی و بهره‌گیری از راهبرد ترکیبی و روش‌های اسنادی، تحلیل منطقی، هرمنوتیکی و قیاسی به تعریف تازه و ترسیم ابداعی‌ای از هندسه راهبری پژوهش (طراحی پژوهش) دست یافته است. همچنین، تعریف جدیدی از راهبرد پژوهش (استراتژی پژوهش) ارائه می‌دهد و نیز در نوآوری بعدی، انواع راهبرد پژوهش را شامل راهبردهای توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی، انتقادی و ترکیبی می‌داند و تعاریف جدیدی برای آنها ارائه داده است.

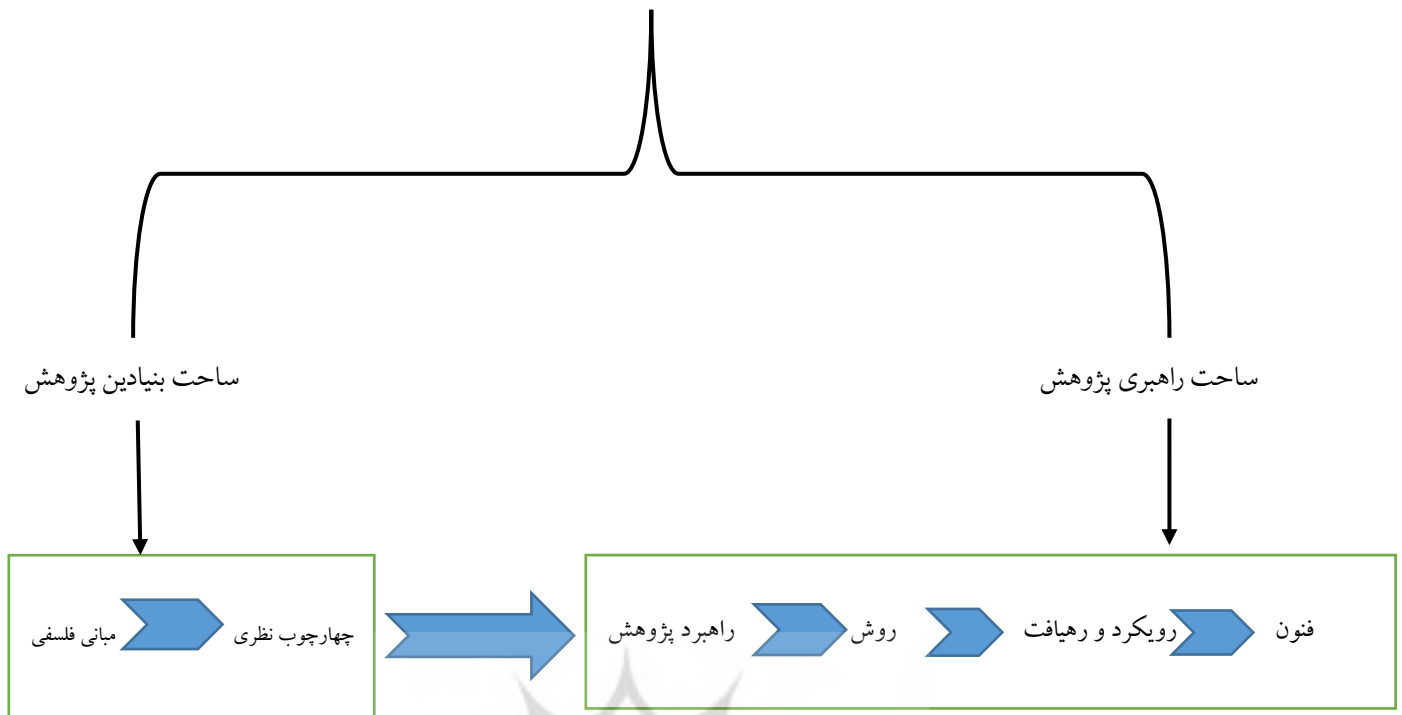
۲. فرایند روش‌شناسی

روش‌شناسی^۱ دانشی فرایندی و ساختارمند است که از دو ساحت «بنیادین پژوهش» و «راهبری پژوهش» تشکیل شده است. ساحت بنیادین پژوهش خود دارای دو مرحله مبانی فلسفی و چهارچوب نظری (پارادایم) است و ساحت راهبری پژوهش نیز متشکل از چند مرحله است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود. مبانی فلسفی^۲ نخستین گام و مرحله شکل‌دهی و جهت‌دهی فرایند روش‌شناختی «از مسئله تا پاسخ» است که در ساحت بنیادین پژوهش قرار دارد و به صورت مستقیم بر ترسیم چهارچوب نظری (پارادایم) تأثیر می‌گذارد. همچنین، در تعریف چهارچوب نظری نیز می‌گوییم که وقتی پژوهشگر با مبانی و اصول فلسفی خاصی وارد یک حوزه مطالعاتی خاصی می‌شود، براساس این مبانی فلسفی برای محقق یک چهارچوب نظری مرتبط با آن حوزه مطالعاتی ایجاد می‌شود که همچون عینکی بر چشمش او را در حرکت به سمت ساحت راهبری پژوهش جهت می‌دهد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. Methodology

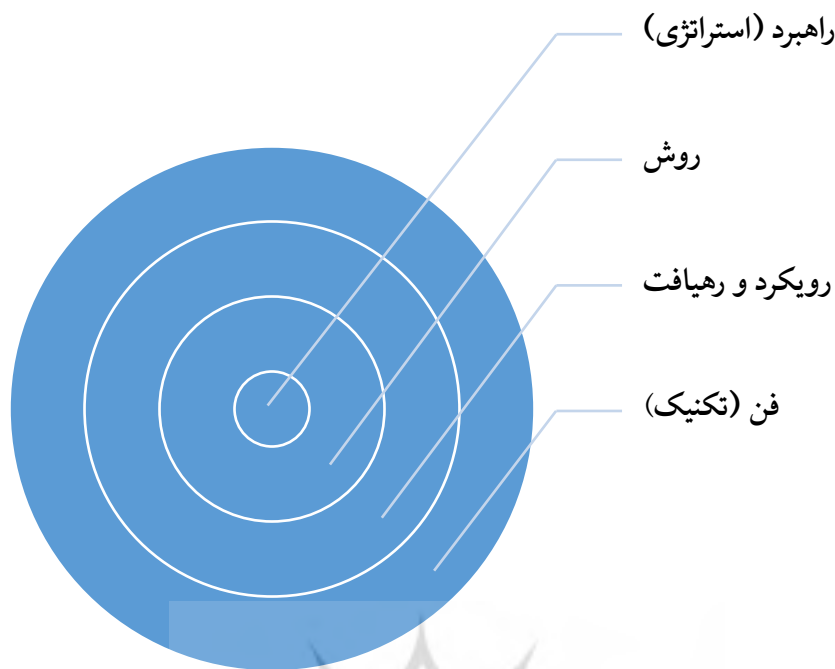
2. Philosophical Foundations

۳. راهبری پژوهش

برای طراحی پژوهش که ما آن را ساحت راهبری پژوهش نامیده‌ایم، تعاریفی ارائه شده است (See: Kerlinger, 1973, p. 300; Labovitz,) که خود بحثی مفصل است و اکنون در این مقاله در مقام تحلیل و بررسی آنها نیستیم و تنها تعریف مختار را بیان می‌کنیم. هنگامی که پژوهشگر با مسئله و پرسش-های پژوهش روبه‌رو می‌شود، برای مدیریت پژوهش و عملیاتی نمودن آن، باید به طراحی یک نقشه دست بزند و فرایند انجام تحقیق از مواجه شدن با مسئله پژوهش و پرسش‌های پژوهش تا پاسخ گفتن به آنها را مشخص کند؛ یعنی مشخص کند که نقطه آغاز برای حل مسئله کجاست؟ آیا نقطه پایانی برای حل مسئله انتخاب می‌کند یا اینکه در فرایند حل مسئله به یک نقطه پایان دست می‌یابد؟ یعنی یک جواب اجمالی دارد که می‌خواهد به آن برسد یا اینکه نمی‌داند به چه جوابی می‌خواهد دست بیابد؟ راهبردهای پژوهشگر برای حل مسئله کدام هستند؟ روش‌های حل مسئله چیستند؟ رویکردها و رهیافت‌های حل مسئله چیستند؟ فن‌هایی (تکنیک‌هایی) که می‌خواهد استفاده کند، کدام هستند؟ بنابراین، مراد ما از راهبری پژوهش یعنی طرح‌ریزی و ترسیم یک نقشه و الگوی نظام‌مند متشکل از اجزاء و گام‌های راهبرد (استراتژی)، روش، رویکرد و رهیافت و فن (تکنیک)، براساس مبانی فلسفی و پارادایم انتخابی برای مشخص نمودن چگونگی حرکت پژوهشگر از مسئله به سوی حل مسئله.

هنگامی که راهبردهای پژوهش انتخاب می‌شوند به دنبال آن روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها و فن‌ها نیز دقیق‌تر و متناسب با راهبرد اخذ شده انتخاب می‌شوند؛ اما باید توجه نمود که راهبرد، روش، رویکرد و رهیافت و فن با یکدیگر گفتگو و دادوستد برقرار می‌کنند و دائماً در حال تکمیل و ارتقای همدیگر و حرکت روبه‌جلو هستند تا سرانجام در طی این فرایند به پاسخ مسئله دست بیابند. پس در دل فرایند روش‌شناسی، فرایند راهبری پژوهش قرار دارد که از این جهت که حرکت به سوی حل مسئله می‌کند یک فرایند طولی است؛ اما این فرایند یک فرایند طولی صرف نیست، بلکه از این جهت که اجزاء موجود در این طراحی با یکدیگر گفتگو و بده‌بستان دارند، یک فعالیت و فرایند عمقی هم هست.

۳-۱. ساحت راهبری پژوهش

به‌عنوان نمونه الگوی «حکمی - اجتهادی» یکی از راهبردهایی است که در حوزه علوم انسانی و اجتماعی ارائه شده است. توضیح اینکه علوم انسانی و اجتماعی دارای سه کارکرد توصیف انسان مطلوب، توصیف انسان محقق، و نقد و تغییر انسان محقق به انسان مطلوب هستند و «راهبری حکمی - اجتهادی» متناظر با سه فعالیت یادشده علوم انسانی دارای اهداف سه‌گانه توصیف انسان مطلوب، توصیف انسان محقق، و نقد و تغییر انسان محقق به انسان مطلوب است. این راهبری دارای سه گام یا مرحله اجتهاد قسم اول، اجتهاد قسم دوم و اجتهاد قسم سوم است که برای رسیدن به شناخت امر حقیقی انسانی یعنی انسان مطلوب از گام اجتهاد قسم نخست و برای شناخت انسان تحقق‌یافته، یعنی امر واقعی انسانی یا واقعیت انسان به‌مثابه واقعیت و موضوع خارجی از گام اجتهاد قسم دوم و با بهره‌گیری از گام اجتهاد قسم سوم تلاش می‌کند چگونگی نقد امر انسانی محقق و تغییر آن به امر انسانی مطلوب را نشان دهد. براساس طراحی صورت‌گرفته در راهبری حکمی - اجتهادی، پژوهشگر برای دست یافتن به اهداف یادشده باید در دل گام‌های سه‌گانه پیش‌گفته از راهبردهای توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی و انتقادی استفاده نماید و روش‌ها، رهیافت‌ها و رویکردها و فنون گوناگونی به کار برد (ر.ک: خسروپناه، ۱۴۰۰، فصل پنجم؛ همو، ۱۳۹۴، بخش چهارم).

۳-۲. راهبرد (استراتژی)

برخی بر این عقیده‌اند که استراتژی یکی از قسمت‌های طرح پژوهش به‌شمار می‌آید که از برنامه خاص‌تر بوده و شامل روش‌های مورد استفاده برای گردآوری و تحلیل داده‌هاست. استراتژی به ما می‌گوید که چگونه به اهداف پژوهش دست می‌یابیم و چگونه با مسائل و مشکلاتی برخورد کنیم که در پژوهش با آنها مواجه می‌شویم (Kerlinger, 1973, p. 300). بلیکی بر این دیدگاه است که طراحی پژوهش مستلزم چیزی بسیار بیشتر از تصمیم‌گیری در مورد به‌کارگیری روش‌های گردآوری و تحلیل داده‌هاست. آنچه ضروری است یک روش و منطق برای تولید معرفت جدید است. استراتژی‌های پژوهش،^۱ منطق یا مجموعه روش‌هایی برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش به‌ویژه پرسش‌های «چیستی» و «چرایی» فراهم می‌آورند. استراتژی پژوهشی یک نقطه آغاز و مجموعه مراحل را مشخص می‌نماید که از آن رهگذر می‌توان به سؤالات چه و چرا پاسخ گفت.

برگزیدن یک استراتژی پژوهشی، پایه و اساس هر طرح پژوهشی است؛ زیرا استراتژی پژوهشی اثر زیادی بر همه تصمیم‌های دیگری دارد که باید طی برنامه‌ریزی و طراحی یک پروژه تحقیقاتی اتخاذ شود. استراتژی‌های پژوهشی روش‌های متفاوتی برای پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش به دست می‌دهند که شامل مشخص کردن یک نقطه شروع، چندین مرحله و یک نقطه پایان است. خصوصیات ویژه این نقاط آغاز و پایان و مراحل میانی آنهاست که استراتژی‌های گوناگون را مشخص می‌کند (Blaikie, 2007, p. 8-9; 2009, p. 79-83).

به باور ما آنچه بلیکی در مورد استراتژی‌های پژوهش می‌گوید، مربوط به فرایند راهبری و طراحی پژوهش است و راهبردهای پژوهش (استراتژی‌های پژوهش) بخشی از این فرایند طراحی به شمار می‌آیند. البته این سخن به معنای انتقال این تقسیم چهارگانه از استراتژی به طراحی نیست؛ بلکه این تعریف از استراتژی و نگاه به آن به نظر ما به راهبری پژوهش برمی‌گردد. همچنین، راهبری پژوهش براساس انتخاب راهبرد، روش، رویکرد و رهیافت و فن و نوع ارتباطی که پژوهشگر بین آنها ایجاد می‌کند، دارای اقسام گسترده‌تری خواهد بود. به نظر می‌رسد که راهبرد پژوهش نخستین مرحله راهبری پژوهش است و برگزیدن یک راهبرد پژوهشی مناسب، پایه و اساس هر راهبری پژوهشی است؛ زیرا راهبرد پژوهشی اثر زیادی بر تمام تصمیم‌های دیگری دارد که باید طی برنامه‌ریزی و طراحی پژوهش اتخاذ شوند. در واقع، راهبرد پژوهش منطق و روح حاکم بر تحقیق و جهت‌دهنده روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها و فن‌های مورد استفاده در پژوهش است و به‌دیگرسخن، جهت‌دهنده پژوهش است.

راهبرد پژوهش عبارت است از نحوه بررسی پدیده یا اندیشه توسط پژوهشگر؛ یعنی راهبرد تحقیق به محقق می‌گوید به هنگام مواجهه و روبه‌رو شدن با یک پدیده یا اندیشه، آن را چگونه می‌خواهید بررسی و واکاوی کنید تا به‌واسطه این بررسی بتوانید مسئله تحقیق را حل کنید. به عبارت دیگر، وقتی پژوهشگر با یک پدیده مواجه می‌شود و برای او مسئله پیش می‌آید، راهبرد تحقیق به او می‌گوید چگونه این پدیده را بررسی کن تا به پاسخ دست یابی.

۳-۳. انواع راهبردها (استراتژی‌ها)

بلیکی در آثار خود به‌صورت ویژه‌ای به بحث استراتژی‌های پژوهش توجه نموده و استراتژی‌های پژوهش اجتماعی را به چهار راهبرد پژوهش استقرایی، قیاسی، پس‌کاوی و استقهای تقسیم کرده است. شروع استراتژی استقرایی با گردآوری داده‌هاست، آنگاه به تحلیل داده‌ها دست می‌زند و سپس با بهره‌گیری از منطق استقرا به نتیجه‌گیری از تعمیم‌ها پرداخته می‌شود. توصیف ویژگی‌های مردم و موقعیت‌های اجتماعی و سپس تعیین ماهیت الگوها یا شبکه‌های روابط بین این ویژگی‌های افراد اهداف مراحل یادشده هستند. راهبرد استقرایی جهت پاسخگویی به سؤالات «چیستی» کاراست؛ ولی توانایی پاسخگویی رضایت‌بخش آن به سؤالات «چرایی» بسیار محدود است (Blaikie, 2007, p. 9; 2009, p. 83-85).

استراتژی قیاسی فقط برای پاسخگویی به سؤالات «چرایی» مناسب است که با یک الگو یا قانون مندی‌ای که از قبل کشف و تأیید شده شروع می‌کند و به‌دنبال تبیین است. پژوهشگر باید تبیینی امکان‌پذیر یا استدلالی نظری برای وجود این قانون مندی در پدیده اجتماعی مورد مطالعه بیابد یا به‌صورت دقیق و واضح بیان کند. وظیفه محقق آزمون این نظریه با استنتاج یک یا چند فرضیه از آن و در ادامه جمع‌آوری داده‌های مناسب است؛ آن‌گونه‌که داده‌ها با نظریه منطبق باشند. تقریباً می‌توان با تأکید روی این داده‌ها برای بررسی نظریه استفاده نمود؛ به‌ویژه اگر آزمون‌های دیگر نتایج مشابهی را به‌همراه داشته باشند؛ اما در صورتی که این داده‌ها با نظریه مطابق نباشند، این نظریه باید تعدیل یا رد شود. براساس این استراتژی، معرفت به جهان اجتماعی از راه فرایندهای آزمون و خطا ارتقا می‌یابد (Blaikie, 2007, p. 9; 2009, p. 85-87).

استراتژی پس‌کاوی عبارت است از فرایند عملکرد معکوس از داده‌ها به‌سوی یک تبیین، با استفاده از قیاس و بینش خلاق که یک شیوه جایگزین برای پاسخگویی به پرسش‌های «چرایی» مهیا می‌نماید. این استراتژی با یک نظم مورد مشاهده شروع می‌شود؛ ولی به‌دنبال نوع دیگری از تبیین است. این هدف با یافتن ساختار(ها) یا مکانیسم(های) واقعی زیربنایی که عامل خلق یک نظم مشاهده‌شده هستند، به دست می‌آید. جهت کشف یک ساختار یا مکانیسم که قبلاً شناسایی نشده است، پژوهشگر نخست باید یک مدل فرضی برای آن ساختار یا مکانیسم ایجاد کند و سپس تلاش نماید وجود این ساختار یا مکانیسم را با استفاده از مشاهده و آزمایش اثبات کند. این پژوهش در پی آشکار نمودن آثار و نتایج وجود مکانیسم و ساختار است (Blaikie, 2007, p. 9-10; 2009, p. 87-89).

استراتژی استفهامی را می‌توان برای پاسخگویی به سؤالات «چیستی» و نیز «چرایی» استفاده نمود. آغاز این استراتژی، جهان اجتماعی کنشگران اجتماعی مورد پژوهش است و هدفش کشف برداشت‌های آنها از واقعیت، شیوه‌های آنان در مفهوم‌سازی و معنادهی به جهان اجتماعی‌شان و معرفت ضمنی آنهاست. بیشترین دسترسی پژوهشگر به این برداشت‌ها از راه معرفتی است که کنشگران اجتماعی در تولید، بازتولید و تفسیر پدیده مورد پژوهش بهره می‌برند. پژوهشگر برای کشف انگیزه‌ها و دلایلی که با فعالیت‌های اجتماعی‌شان همراه است مجبور است وارد جهان اجتماعی آنان شود؛ پس محقق به دنبال بازتوصیف این کنش‌ها و انگیزه‌ها و موقعیت‌ها در آنجایی است که این کنش‌ها و انگیزه‌ها ایجاد می‌شوند (Blaikie, 2007, p. 10; 2009, p. 89-92).

بیان شد که در نگاه ما راهبرد پژوهش به معنای نحوه بررسی پدیده یا اندیشه توسط پژوهشگر است. همچنین، بررسی یک پدیده برحسب استقراء، دارای انواع توصیف، تبیین، تحلیل، استدلال، فهم و انتقاد است. براساس این راهبردهای پژوهش دارای انواع گوناگون توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی، انتقادی و یا ترکیب برخی از این موارد است. بنابراین، به باور ما می‌توان راهبردهای پژوهش را بر دو بخش بسیط و ترکیبی تقسیم نمود که راهبردهای پژوهش بسیط عبارتند از: راهبرد توصیفی، راهبرد تبیینی، راهبرد تحلیلی، راهبرد استدلالی، راهبرد تفهیمی و راهبرد انتقادی. همچنین، راهبردهای ترکیبی حاصل ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط با یکدیگر هستند.

الف) راهبرد توصیفی (استراتژی توصیفی)

این راهبرد درصدد بیان مؤلفه‌ها و ارکان پدیده است. درواقع، راهبرد توصیفی به دنبال شناخت متغیرهاست تا محقق متغیرها را به صورت مجزا و جداگانه بشناسد. پدیده نیز اعم از واقعیت حقیقی و واقعیت اعتباری است (خسروپناه، ۱۴۰۰، ص ۱۱ و ۲۶۳). محقق در راهبرد توصیفی به سمت شناخت چیستی و چگونگی موضوع رهنمون می‌شود و به این پی می‌برد و آن را گزارش می‌کند که پدیده یا اندیشه چیست و چگونه است. درواقع، براساس این راهبرد محقق وضع موجود پدیده یا اندیشه را بررسی و ویژگی‌ها، فرایندها، روندها و ارتباط میان متغیرهای آن را کنکاش می‌کند و به توصیف نظام‌مند آنها می‌پردازد. البته پژوهشگر دخالتی در موقعیت، وضعیت و نقش متغیرها ندارد و آنها را دستکاری یا کنترل نمی‌کند و تنها آنچه را وجود دارد مطالعه کرده و به توصیف آن می‌پردازد.

بنابراین، راهبرد توصیفی نحوه به پاسخ رسیدن پژوهشگر را در برابر پرسش از ویژگی‌ها، حدود، آثار، علائم یک پدیده و نسبت آن با پدیده‌های دیگر، اعم از آنکه نسبت مستقیم باشد یا معکوس، ترسیم می‌نماید. همچنین، اگر پدیده مورد پژوهش ما متن باشد، محقق با استفاده از راهبرد توصیفی به دنبال معرفی مدلول مطابقی و التزامی بین متن است. در این راهبرد، پژوهشگر ممکن است درصدد شناسایی نسبت یک پدیده با پدیده‌های دیگر برآید؛ اما این شناسایی در سطح گزارش و توصیف این نسبت‌ها (هست‌ها) باقی می‌ماند و به بررسی و تشخیص علل و دلایل موجود میان این نسبت‌ها و تحلیل آنها پرداخته نمی‌شود. به دیگر سخن، نقش پژوهشگر در این راهبرد نقش دیده‌بانی و گزارشی صرف است و نه بیشتر. بنابراین، محقق در راهبرد توصیفی تنها به قضایای جزئی می‌رسد و نمی‌تواند به قضایای کلی دست یابد. ازاین‌رو صرف استفاده از این راهبرد، به نظریه‌پردازی منتج نخواهد شد.

ب) راهبرد تبیینی (استراتژی تبیینی)

تبیین پدیده‌ای انسانی است که ناشی از غلبه رویکرد طبیعت‌گرایانه در علوم تجربی است و مفروض این است که رفتارها براساس مکانیسم‌های علی برانگیخته و شناسایی می‌شوند. توجه پژوهشگران از تبیین، معطوف به کشف و اثبات رابطه علی میان پدیده‌ها یا اندیشه‌هاست و مراد از علت نیز تمام علل و عوامل غیراستدلالی هستند. دیدگاه‌های علی این پژوهشگران انواع گوناگونی دارد: گاه یک حکم شخصی علی است؛ گاه یک رابطه کلی علی است؛ گاه یک مدخلیت علی است؛ و گاه یک علیت احتمالی است (Little, 1990, p. 13). در تبیین علی این مدعا وجود دارد که «شرط C علت پیامد E است»؛ این مدعا به سه صورت می‌تواند تصویر شود:

۱. مکانیسم علی: هنگامی که می‌گوییم C علت E است؛ یعنی اینکه در میان C و E سلسله حوادث C_i وجود دارند که انتقال از C_i به C_{i+1} محکوم قانون یا قوانین L_i است. در این تعریف تلاش شده که مفهوم مکانیسم علی قانونمند آورده شود.

۲. نظم استقرایی: هنگامی که می‌گوییم C علت E است؛ یعنی اینکه همراهی و تلازم منظمی میان حوادثی از نوع C و حوادثی از نوع E وجود دارد. در اینجا ما با مدل استقرایی علّیت مواجه هستیم؛ یعنی مدلی که ربط علی را در پیوند منظم حوادث C گونه و E گونه خلاصه می‌نماید.

۳. شرط لازم و کافی: هنگامی که می‌گوییم C علت E است؛ یعنی اینکه C شرط لازم و/یا کافی برای وقوع E است. براساس این، علت همیشه شرط لازم وقوع معلول است و گاه برای وقوع معلول کافی است.

به نظر می‌رسد وجود تلازمی میان چند نوع حادثه، خود گواه وجود مکانیسم‌های علی است که آنها را در ظاهر به هم پیوند می‌زند. این پیوند می‌تواند بر اثر یک مکانیسم علی مستقیم (بی‌واسطه) باشد (یعنی C خود مولد E باشد) و می‌تواند غیر مستقیم (باواسطه) باشد (یعنی C و E هر دو پیامد مکانیسمی باشند منبث از شرط سومی مثل A). همچنین، لازم یا کافی بودن C برای E خود معلول مکانیسمی علی است که C و E را به هم پیوند می‌زند و وظیفه اصلی تبیین‌های علی همین است که این مکانیسم‌های علی و قوانین زیرین آنها را به دست دهند. بنابراین، می‌توان گفت: تلقی مکانیسم علی از علّیت، اساسی‌تر است و دو تلقی دیگر به این تلقی بازمی‌گردند (Little, 1990, P. 13-14).

مکانیسم علی عبارت است از رشته‌ای از حوادث که خود محکوم نظمی قانون‌وار هستند که از تبیین‌کننده آغاز می‌شوند و به تبیین‌شونده می‌انجامد. بدین صورت که به دلیل خواص C و قوانین حاکم بر آن، C₁ رخ داد؛ به دلیل خواص C₁ و قوانین حاکم بر آن، C₂ رخ داد؛ و... آنگاه خواص C_n و قوانین حاکم بر آن، E رخ داد. توضیح مکانیسم علی پیونددهنده C به E، عین مبرهن کردن این سؤال است که چرا وقوع C موجب وقوع E می‌شود؟ (Little, 1990, P. 15).

براساس این، راهبرد تبیینی عبارت است از جستجو و کنکاش برای یافتن علت یک پدیده یا اندیشه در پرتو قوانین کلی. به‌دیگرسخن، راهبرد تبیینی به دنبال پردازش چرایی پدیده‌ها یا اندیشه‌هاست؛ یعنی پژوهشگر در این راهبرد در پی پاسخ به این پرسش است که چرا این پدیده تحقق پیدا کرده یا چرا این اندیشه این چنین است؟

ج) راهبرد تحلیلی (استراتژی تحلیلی)

راهبرد تحلیلی، مبتنی بر تجزیه و تحلیل یک پدیده یا اندیشه به اجزاء است و در پی شناخت پیش‌فرض‌ها، مبانی، لوازم و پیامدهای آن است. محقق در این راهبرد می‌کوشد تا ساده‌ترین عوامل سازنده هر پدیده یا موضوع و نیز مبانی، لوازم و پیامدهای آن را بیابد. این راهبرد مطابق با دومین اصل نظریه دکارت است؛ یعنی هر مسئله را تا جایی که امکان دارد به مسائل و اجزاء ساده و بسیط خرد کنید (دکارت، ۱۳۶۰، ص ۲۳۰؛ همو، ۱۳۸۴، ص ۱۷۸-۱۷۹).

براساس این راهبرد، در هر مسئله مرکب باید عناصر بسیطی را پیدا کنیم که مطلق مسئله را تشکیل داده‌اند و پاسخ را به ما می‌دهند. برای این کار باید مسئله پیچیده و مرکب را به مسائل ساده‌تر و این مسائل را نیز به مسائلی تجزیه کرد که باز هم ساده‌تر هستند و بدین ترتیب، عناصر کاملاً بسیط و تجزیه‌ناپذیری را به دست خواهیم آورد که مسئله به آنها بستگی دارد. در این راهبرد فرض می‌شود که پدیده‌ها متشکل از اجزاء هستند و هیچ خاصیتی را در هیچ مجموعه‌ای نمی‌توان یافت، مگر اینکه آن خاصیت به‌گونه‌ای در اجزای مجموعه نیز وجود داشته باشد. بنابراین، راهبرد تحلیلی با شکافت و تجزیه پدیده یا اندیشه به اجزاء اتمی و تحلیل ساختار، محتوا، مبانی و لوازم پدیده یا اندیشه باعث می‌شود حالت‌ها، شقوق و احتمالات گوناگون مطرح شوند تا محقق پس از بررسی تک‌تک آنها به پاسخ مسئله نزدیک شود و سپس آن را به چنگ آورد.

د) راهبرد استدلالی (استراتژی استدلالی)

استدلال یک حرکت معرفتی روبه‌جلو است به معنای انتقال از معلوم به مجهول و از مقدمات به نتیجه و عبارت است از فراهم‌آوری سلسله‌ای از قضایا و تنظیم و تألیف آنها برای رسیدن به مطلوب (کشف قضیه مجهولی). به کمک استنتاج و استدلال می‌توان حقیقتی را به‌عنوان نتیجه حقیقتی دیگر دریافت که برای ما متیقن است (دکارت، ۱۳۷۶، ص ۹۵). محقق در راهبرد استدلالی وقتی با پدیده یا اندیشه‌ای روبه‌رو می‌شود، با این پرسش مواجه می‌شود که چرا پدیده یا اندیشه این چنین است یا چرا این پدیده تحقق پیدا کرده است؟ و مراد از این سؤال دلیل و توجیهی است که موجه (ثابت) بودن گزاره را نشان می‌دهد. او با استفاده از این راهبرد به دنبال اثبات و توجیه کردن ادعاست.

در راهبرد استدلالی گاه از یک مقدمه برای اثبات و توجیه ادعا استفاده می‌شود. برای مثال، عقل از کذب یک قضیه، صدق نقیض آن به دست می‌آید و از صدق یک قضیه، کذب نقیض آن استنتاج می‌شود. گاه نیز از دو مقدمه و بیشتر از آن استفاده می‌شود. به‌عنوان مثال، برای پاسخ به این پرسش که (چرا الف ب است؟) جوابی که داده شود حداقل دو مقدمه دارد (زیرا الف ج است و ج ب است). هنگامی که محقق در راهبرد استدلالی از بیش از یک مقدمه استفاده می‌کند، گاه با تفکر و اندیشه از یک حکم کلی به یک نتیجه جزئی می‌رسد و گاه با مشاهده چند امر جزئی، عقل به یک حکم کلی دست می‌یابد.

ه) راهبرد تفهیمی (استراتژی تفهیمی)

برخی بر این دیدگاه هستند که واقعیت امری خارجی نیست؛ بلکه امری ذهنی و معنادار بوده و از زاویه دید مردم قابل دریافت است. براساس این، واقعیت به‌لحاظ اجتماعی از طریق تعامل کنشگران ساخته شده و مورد تفسیر آنان قرار می‌گیرد و کنش اجتماعی معنادار بوده و متمایل بر هدف و مقصود سازنده واقعیت اجتماعی است (Weber, 1981, p. 159; Huga, 1990, p. 89-114). افعال و اعمال انسانی (اعم از متن نوشتاری و رفتارهای مشهود انسانی) حاکی از هدف و منظور خاصی است؛ زیرا انسان موجودی صاحب آگاهی، اندیشه و اراده بوده و دارای رفتارهای معنادار است. انسان کارهایش را براساس آگاهی و نیاز خویش انجام می‌دهد و از هر فعل اختیاری خود، غرضی دارد. بنابراین، موضوع علوم انسانی رفتارهای معنادار انسان است و هدف در این علوم تفسیر و کشف معنای این رفتارها است. بنابراین، تفهم عبارت است از: کشف معنای حادثه یا فعلی در زمینه اجتماعی خاص.

تفسیر و تفهم رفتارهای انسان بدون وارد شدن به جهانی، که فاعل در آن زیست می‌کند، امکان تحقق ندارد؛ زیرا این فاعل است که به افعال خویش معنا می‌بخشد و ورود به جهان فاعل، یعنی داشتن تصویری از جهان بینی فاعل و ارزش‌هایی که نشان‌دهنده خواسته‌های وی است. در این صورت، می‌توان به کشف معنای فعل دست یافت. جامعه انسانی همچون یک متن نوشتاری است و همان‌گونه که برای فهمیدن یک متن باید سعی نمود به معانی و رای الفاظ راه یافت تا بتوان مقصود متن را دریافت، رفتارهای انسان نیز این چنین است و دانشمند علوم انسانی باید بکوشد از ظواهر رفتارهای فیزیکی و محسوس انسان و جامعه عبور کند و به معانی و رای آنها دست یابد که محصول باورها، ارزش‌ها، آمال و اغراض انسان است (Weber, 1949, P. 74-76; Von Wright, 1971, p. 5-6; Little, 1990, P. 69-71).

براساس مطالب پیش‌گفته، پژوهشگر در راهبرد تفهیمی با مجموعه‌ای از عناصر معنادار مواجه است که تلاش می‌کند تا از پیوندهای معنادار میان آنها پرده بردارد و به تفسیر پدیده پردازد. راهبرد تفهیمی متن را در کانون توجه خود دارد و با تأمل و تعمق در پی فهم و آشکارسازی زوایای پنهان آن است. این راهبرد بر این مطلب استوار است که متن‌ها، دلالت‌گر هستند و از چیزهای دیگر حکایت‌گری می‌کنند. در واقع، محقق با بهره از راهبرد تفسیری در پی انتقال مراد متن است و به مدلولی نزدیک می‌شود که متن از آن حکایت می‌کند.

و) راهبرد انتقادی (استراتژی انتقادی)

نظریه انتقادی به اصالت تحول به‌جای اصالت تعادل و ثبات معتقد است. محققان انتقادی به‌گونه‌ای به‌دنبال تبیین شرایط و مقتضیات هستند که بتوان آن را به وضع دیگری تغییر داد (Fay, 1987, p. 27). براساس آنچه در بحث فرایندها و ساحت‌های روش‌شناسی بیان شد، باید توجه نمود که مراد ما از راهبرد انتقادی غیر از نظریه انتقادی یا پارادایم انتقادی است. طبق راهبرد انتقادی، هنگامی که پژوهشگر با توصیف، تبیین، تفسیر، تحلیل یا استدلال موجود در خصوص یک پدیده یا اندیشه روبه‌رو می‌شود و آن را دارای نقص و نابسامانی می‌بیند، آنگاه به آسیب‌شناسی، نقد و ابطال آن مدعا می‌پردازد. هدف اصلی راهبرد انتقادی عبارت است از نقد و ابطال یک دیدگاه یا نظریه از طریق شناسایی چالش‌ها، کاستی‌ها، اشکال‌ها و ناسازگاری‌هایی که می‌تواند به:

۱. پیش‌فرض‌ها و مبانی دیدگاه یا نظریه؛

۲. خود دیدگاه یا نظریه؛

۳. عملکرد دیدگاه یا نظریه؛

۴. آثار و نتایج دیدگاه یا نظریه وارد باشد.

می‌توان گفت ناسازگاری و عدم انسجام بر دو بخش درونی و بیرونی تقسیم می‌شوند:

الف) ناسازگاری و عدم انسجام درونی: گاه ممکن است گزاره‌ای در یک دیدگاه یا نظریه با مقدمه یا مقدمات یا نتیجه همان دیدگاه یا نظریه در تهافت و ناسازگاری باشد؛ مثل اینکه محقق نشان دهد که مقدمات نظریه حرکت جوهری با یکدیگر همخوانی ندارند.

ب) ناسازگاری و عدم انسجام بیرونی: گاه ممکن است یک دیدگاه یا نظریه یا مقدمات آنها با دیدگاه‌ها یا نظریات دیگر یا قواعد منطقی همخوانی نداشته باشد؛ مثل اینکه پژوهشگر نشان دهد نظریه حرکت جوهری و مقدمات آن با نظریات انسان‌شناختی یا دیدگاه‌های فیزیک جدید همخوانی ندارند.

ز) راهبرد ترکیبی (استراتژی ترکیبی)

آنچنان‌که مطرح شد به باور ما راهبرد پژوهش به محقق می‌گوید که هنگام مواجهه و روبه‌رو شدن با یک پدیده یا اندیشه، آن را چگونه بررسی و واکاوی کن تا بتوانی مسئله تحقیق را حل نمایی. نیز راهبردها را برشش راهبرد بسیط توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی و انتقادی دانستیم و بیان کردیم که راهبرد روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها و فن‌های مورد استفاده در پژوهش را جهت می‌دهد. با ملاحظه این مطالب، باید توجه نمود که گاه ممکن است پدیده مورد بررسی و تحقیق دارای چند لایه یا چند وجه باشد و نحوه مواجهه پژوهشگر با هر لایه یا وجه متفاوت از دیگری باشد. بنابراین، برای رسیدن به پاسخ دقیق مسئله باید تمام لایه‌ها یا وجوه آن پدیده مورد بررسی واقع شوند. حال اگر پژوهشگر برای بررسی و واکاوی آن لایه‌ها یا وجوه پدیده مورد پژوهش به بیش از یک راهبرد نیاز داشت، این استراتژی را استراتژی یا راهبرد ترکیبی می‌گوییم. به دیگر سخن، در راهبرد ترکیبی، محقق برای حل مسئله پژوهش از دو یا چند راهبرد توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی و انتقادی بهره می‌برد.

به عبارت دیگر، گاه مسئله اصلی پژوهش دارای چند زیرمسئله (مسئله فرعی) است و پژوهشگر برای پرداختن به این زیرمسئله‌ها نمی‌تواند تنها از یک راهبرد بسیط استفاده نماید؛ بلکه برای رسیدن به پاسخ کامل و صحیح پژوهش از ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط استفاده می‌برد تا در نهایت پاسخ مسئله را به دست آورد. باید توجه نمود که طبیعتاً با بهره‌گیری از راهبرد ترکیبی، طیف گسترده‌تری از روش‌ها، رویکردها و رهیافت‌ها و فنون نیز استفاده خواهند شد.

۴. نتیجه‌گیری

راهبری پژوهش از جمله مراحل فرایند روش‌شناسی به‌شمار می‌آید و به معنای طرح‌ریزی و ترسیم یک نقشه و الگوی نظام‌مند متشکل از اجزاء و گام‌های راهبرد، روش، رویکرد و رهیافت و فن، براساس مبانی فلسفی و پارادایم انتخابی برای مشخص نمودن چگونگی حرکت پژوهشگر از مسئله به سوی حل مسئله است. راهبرد پژوهش مهم‌ترین بخش راهبری پژوهش است که عبارت است از نحوه بررسی پدیده یا اندیشه توسط پژوهشگر. راهبرد تحقیق به پژوهشگر می‌گوید به‌هنگام مواجهه و روبه‌رو شدن با یک پدیده یا اندیشه آن را چگونه می‌خواهید بررسی و واکاوی کنید تا به واسطه این بررسی بتوانید مسئله تحقیق را حل کنید. نیز بررسی یک پدیده برحسب استقراء دارای انواع توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلال، فهم و انتقاد است.

راهبردهای پژوهش بر دو بخش بسیط و ترکیبی تقسیم می‌شوند که راهبردهای پژوهش بسیط عبارتند از: راهبردهای توصیفی، تبیینی، تحلیلی، استدلالی، تفهیمی و انتقادی. همچنین، راهبردهای ترکیبی حاصل ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط با یکدیگر هستند. در واقع، چنانچه محقق برای بررسی و واکاوی لایه‌ها یا وجوه پدیده مورد پژوهش به بیش از یک راهبرد نیاز داشته باشد، از راهبرد ترکیبی بهره می‌برد.

راهبرد توصیفی نحوه به پاسخ رسیدن پژوهشگر را در برابر پرسش از ویژگی‌ها، حدود، آثار، علائم یک پدیده و نسبت آن با پدیده‌های دیگر، اعم از آنکه نسبت مستقیم باشد یا معکوس، ترسیم می‌نماید. همچنین، اگر پدیده مورد پژوهش ما متن باشد، محقق با استفاده از راهبرد توصیفی به دنبال معرفی مدلول مطابقی و التزامی بین متن است.

راهبرد تبیینی یعنی جستجو و کنکاش برای یافتن علت یک پدیده یا اندیشه در پرتو قوانین کلی. راهبرد تبیینی به دنبال پردازش چرایی پدیده‌ها یا اندیشه‌هاست؛ یعنی پژوهشگر در این راهبرد در پی پاسخ به این پرسش است که چرا این پدیده تحقق پیدا کرده یا چرا این اندیشه این چنین است؟ راهبرد تحلیلی با شکافت و تجزیه پدیده یا اندیشه به اجزاء اتمی و تحلیل ساختار، محتوا، مبانی و لوازم پدیده یا اندیشه باعث می‌شود حالت‌ها، شقوق و احتمالات گوناگون مطرح شوند تا محقق پس از بررسی تک تک آنها به پاسخ مسئله نزدیک شود و سپس آن را به چنگ آورد. محقق در راهبرد استدلالی وقتی با پدیده یا اندیشه‌ای روبه‌رو می‌شود، با این پرسش مواجه می‌شود که چرا پدیده یا اندیشه این چنین است یا چرا این پدیده تحقق پیدا کرده است؟ و مراد از این سؤال دلیل و توجیهی است که موجه (ثابت) بودن گزاره را نشان می‌دهد. او با استفاده از این راهبرد به دنبال اثبات و توجیه ادعاست. پژوهشگر در راهبرد تفهیمی با مجموعه‌ای از عناصر معنادار مواجه است که تلاش می‌کند تا از پیوندهای معنادار میان آنها پرده بردارد و به تفسیر پدیده پردازد. راهبرد تفهیمی متن را در کانون توجه خود دارد و با تأمل و تعمق در پی فهم و آشکارسازی زوایای پنهان آن است. محقق با بهره از راهبرد تفسیری در پی انتقال مراد متن است و به مدلولی نزدیک می‌شود که متن از آن حکایت می‌کند. براساس راهبرد انتقادی، هنگامی که پژوهشگر با توصیف، تبیین، تفسیر، تحلیل یا استدلال موجود در خصوص یک پدیده یا اندیشه روبه‌رو می‌شود و آن را دارای نقص و نابسامانی می‌بیند، آنگاه به آسیب‌شناسی، نقد و ابطال آن مدعا می‌پردازد. طبق راهبرد ترکیبی، هنگامی که پژوهشگر برای بررسی و واکاوی لایه‌ها یا وجوه مختلف پدیده مورد پژوهش به بیش از یک راهبرد نیاز داشته باشد، از ترکیب دو یا چند راهبرد بسیط بهره می‌برد.

منابع

۱. اعرابی، سیدمحمد، و فیاضی، مرجان (۱۳۸۹). «استراتژی پژوهش کیفی در حوزه مدیریت». فصلنامه راهبرد، ۱۹(۵۴): ۲۲۵-۲۴۲.
۲. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴). روش‌شناسی علوم اجتماعی. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
۳. خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۰). نظریه‌پردازی علوم انسانی حکمی. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی علیه السلام.
۴. دکارت، رنه (۱۳۶۰). رساله گفتار در روش راه بردن عقل، به ضمیمه سیر حکمت در اروپا. تهران: کتابفروشی زوار.
۵. دکارت، رنه (۱۳۷۶). فلسفه دکارت (شامل یک مقدمه تحلیلی و ترجمه سه رساله). ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.
۶. دکارت، رنه (۱۳۸۴). اعتراضات و پاسخ‌ها. ترجمه علی موسائی افصلی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
7. Ackoff, R. (1953). *The Design of Social Research*. Chicago: University of Chicago press.
8. Blaikie, N. (2007). *Approaches to Social Enquiry: Advancing Knowledge*. 2nd Edition. Cambridge: Polity.
9. Blaikie, N. (2009). *Designing Social Research: The Logic of Anticipation*. Cambridge: polity.
10. Craswell, J. W. (2009). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mix Methods Approaches*. 3rd ed. Thousand Oaks. CA: Sage.
11. Descartes, R. (1981). *Discourse on the Method of Rightly Conducting the Reason*. Accompanied by the History of Philosophy in Europe. Foroughi M. A. Tehran: Zavar Bookstore. [In Persian]
12. Descartes, R. (1997). *Philosophy of Descartes (Including an Analytical Introduction and Translation of Three Treatises)*. M. Sanaei Darrebidi. Tehran: International Al-Hoda Publications. [In Persian]
13. Descartes, R. (۲۰۰۵). *Meditations, objections, and replies*. Ali Musai Afzali. Tehran: Elmi Farhangi Publishing. [In Persian]
14. Denzin, N. K., & Y. S. Lincoln (eds.). (2005). *The Sage Handbook of Qualitative Research*. 3rd ed, Thousand Oaks. CA: Sage.
15. Fay, B. (1987). *Critical Social: Liberation and its Limits*. Ithaca. New York: Cornell University Press.
16. Hughea, J. a. (1990). *The Philosophy of Social Research*. London: Longmen.
17. Kerlinger, F. N. and E. J. Pedhazur. (1973). *Multiple Regression in Behavioral Research*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
18. Khosrow-panāh, A. (2015). *Methodology of social sciences. (Ravesh'shenāsī-ye Ulūm-e Ejtemā'ē)* Tehran: Iranian Institute of Philosophy. [In Persian]
19. Khosrow-panāh, A. (2021). *Theorizing in Hikmi Humanities. (Nazarī-ye Pardāzī dar Ulūmē Ensānī-ye Hekmī)* Tehran: Allame University of Tabataba'i. [In Persian]
20. Labovitz, S. and R. Hagedorn. (1976). *Introduction to Social Research*. New York: McGraw Hill.
21. Lincoln, Y. S. and E. G. Guba. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
22. Little, D. (1990). *Varieties of Social Explanation: An Introduction to The Philosophy of Social Science*. Westview Press.
23. Von Wright, G. H. (1971). *Explanation and Understanding*. Ithaca. N.Y.: Cornell University press.
24. Weber, M. (1949). *The Methodology of the Social Sciences*. translated and edited By Shils and Finch.
25. Weber, M. (1981). *Some Categories of Interpretive Sociology*, *Sociological Quarterly*, 22 (2), 151-180
26. Yin, R. K. (1989). *Case Study Research: Design and Method (Rev. edn)*. Newbury Park. CA: Sage.